International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

क्रांतीसुर्य बिरसा मुंडा यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील अविस्मरनिय आदिवासी नेतृत्व

प्रताप उत्तम मोरे[1], प्रा. डॉ. ह. उ. उईके[2]
[1]*संशोधक, पी.एच.डी, पाली आणि बुध्दिझम विभाग,*
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
[2]*मार्गदर्शक,*
मराठी विभाग, वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा, जि. बीड
Corresponding Author – प्रताप उत्तम मोरे
DOI - 10.5281/zenodo.17656348

प्रस्तावना :

भारतीय वंशाच्या अमुल्य वारसापैकी एक तसेच आदिवासी समाजाकरीता सुर्यरथ घेऊन येणारा हा बिहारच्या झारखंडामधील उगवलेला क्रांतीसुर्य म्हणजे बिरसा मुंडा होय.

'अबुआ राज सेतर जाना, महाराणी राज तुंडु जाना'(राणीचे राज्य संपुष्टात येवो आणि आपले राज्य स्थापन होवो) ही घोषणा महान आदिवासी लोकनायकापैकी एक बिरसा मुंडा यांनी दिली. ज्यांना अनेक भारतीय आदिवासी समुदाय 'भगवान' म्हणुन देखील संबोधतात.

15 नोव्हेंबर 1875 रोजी खुंटी जिल्हातील उलिहाटु नावाच्या गावात जन्मलेले बिरसा मुंडा हे केवळ भारतीय स्वातंत्र्य सैनिक आणि आदिवासी नेते नव्हते तर एक धार्मीक सुधारक देखील होते. ते सध्याच्या झारखंडच्या छोटा नागपूर पठार प्रदेशातील मुंडा जमातीचे होते. 2021 मध्ये भारत सरकारने 15 नोव्हेंबर हा बिरसा मुंडा यांचा जन्मदिवस 'जनजातिय गौरव दिवस' (आदिवासी अभिमान दिवस) म्हणुन घोषित केला. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात आदिवासींचे ठामपणे नेतृत्व करून वयाच्या अवघ्या 25 व्या वर्षी शहिद होऊन इतिहासात अजरामर होणारा शुर योध्दा म्हणुन सामान्य लोकांना त्यांचा परिचय आहे. उलगुलान चे रणशिंग फुकणारे, इंग्रजांच्या दडपशाही विरोधात आदिवासीच्या वनहक्क आणि स्वातंत्र्या करीता लढत लढत प्राण त्यागणारे बिरसा मुंडा यांच्या महान कार्याचा उजाळा आपण येथे बघणार आहोत.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. बिरसा मुंडा यांच्या जीवनाबद्दल आणि त्यांच्या कार्याबद्दल ज्ञान वाढविणे.
2. बिरसा मुंडा यांची आदिवासी समाजाविषयी कामगीरी जाणुन घेणे.
3. बिरसा मुंडा यांनी ब्रिटीश सरकार विरोधी केलेल्या संघर्षाची माहिती जाणने.

विषय विवेचन :

- **प्रारंभिक जीवन :**

भारतीय मुल्यांच्या संवर्धनासाठी आदिवासींच्या प्रयत्नांची दखल घेणे खुप आवश्यक आहे. बिरसा मुंडा यांनी गरीब आदिवासी समुदायाला जागृत करण्याचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य केले. ब्रिटीशांना त्यांच्यामुळेच आदिवासींची जमीन विकण्यास बंदीचा कायदा करावा लागला.

आदिवासी समाजामधील काही ऐतिहासिक व्यक्ति म्हणुन बिरसा मुंडा, रानी दुर्गावती, राघोजी भांगरे, वीर एकलव्य आदिंचा उल्लेख करता येतो. बिरसा मुंडा यांचा जन्म शेतमजूरी करणाऱ्या कुटूंबात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव सुगना तर आईचे नाव करमी असे होते. बिरसा यांची कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती हालाखीची होती. बासरी वाजविने, वाचन करणे, चित्र रेखाटने, धनुर्विधा शिकने इत्यादी त्यांच्या आवडीचे छंद होते. सगळयामध्ये मिळून मिसळुन राहण्याचा बिरसांचा स्वभाव होता. त्यामुळे तरूण वयातच त्यांनी समवयस्क आणि समविचारी सहकार्याचे संघटन केले. बिरसांना शिक्षणाची आवड होती. तुयांचे प्राथमिक शिक्षण सलगा या गावांमध्ये झाले. तर पुढे ते बिरसांचे मोठे भाऊ कानु यांनी त्यांना जर्मन ईसाई मिशन स्कुलमध्ये दाखल केले. तत्पुर्वी शाळेच्या अटीनुसार त्यांना ख्रिश्चन धर्म स्वीकारावा लागत असे. बिरसांना येथेच मिशनऱ्यांच्या दृष्टचक्रांबद्दलचा पहिला अनुभव आला. मिशनरी आदिवासींचे शोषण करतात. म्हणुन त्यांनी मिशनरी शाळा सोडुन दिली. त्यामुळे त्यांचे शिक्षण अर्धवट राहिले. पुढे त्यांचा विवाह हिराबाई नावाच्या कन्येशी झाला.

- **आदिवासींसाठी कार्य :**

बिरसा मुंडाची ओळख आता एका वैद्याच्या रूपात होऊ लागली कारण कोणत्याही आजाराला वेगवेगळ्या वनस्पतीच्या उपचाराव्दारे नष्ट करू लागले. उपचारासोबत उपदेश देण्याचे कार्य बिरसा करत होते. दिवसेंदिवस लोकांची संख्या वाढत होती. आदिवासी समुदायांच्या विकासाकरीता एक नव्या पंथाची स्थापना केली. जुन्या जाचक रूढी, परंपरा नष्ट केल्या. ख्रिश्चन धर्मातील विकास करणाऱ्या परंपरांचे अनुकरण या पंथात होऊ लागले. एकेश्वरवाद स्वीकारला बळीप्रथा नष्ट केली. स्वच्छतेचा पुरस्कार केला. उच्च भावनांचा स्वीकार या 'बिरसैत' पंथात करायला लावला. बिरसाचे हे सर्व आचरण ख्रिश्चन धर्माला आणि धर्म प्रचाराला आळा घालणारे होते. इंग्रज आणि धर्म प्रचारक हे वेगवेगळे नसुन एकाच नाण्याच्या दोन बाजु आहेत. हे बिरसाला तेव्हाच कळले होते. म्हणुन त्यांनी ख्रिश्चन धर्माविरूध्द ही धार्मीक चळवळ सुरू केली होती.

ख्रिश्चन धर्म प्रचारकांना बिरसाचे हे कार्य म्हणजे धर्मप्रचारात खुप मोठी अडचन वाटली म्हणूनच त्यांनी बिरसाला विरोध करण्याकरीता जमीन मालकांची मदत घेतली धार्मीक आंदोलनाने हळुहळु राजकीय आंदोलनाचे रूप धारण केले. धर्मसुधारणेसोबतच समाजसुधारणा असे रूप ही चळवळ घेऊ लागली. कितीतरी मुंडा सरदार एकत्र येऊन या आंदोलनाला आपल्या अधिकाराचे, आत्मनिर्भरतेचे गुलामीतुन सुटका प्राप्त करण्याचे आंदोलन बनवुन 'सरदार आंदोलन' असे नाव दिले.

आदिवासी समाजातील उपासमार, गरीबी, बेरोजगारी, अज्ञान हे सर्व नष्ट करून आदिवासी समुहाला पुढे आणण्याकरीता बिरसा समाजाला जागृत

करु लागले. विविध सभांमध्ये मार्गदर्शन करत असता त्यांच्या वाणीला उग्र रूप येत होते. या सभामध्ये आदिवासी सैनिक सहभागी होत असत. भुधारक, इंग्रज, धर्मप्रचारक-प्रसारक आणि वनसंरक्षक कायदा या सर्वांच्या विरोधात बिरसाच्या नेतृत्वात हे आंदोलन अधिकाधिक तीव्र होऊ लागले. या आंदोलनाकरीता बिरसा मुंडांनी काही नियम बनवुन आचार संहिता बनवली. या नियमामध्ये शोषण करणाऱ्या प्रत्येक घटकांचा विरोध ब्रिटीश शासनाच्या आदिवासी विरोधी नितीवर बहिष्कार आदिवासी वीरांच्या गाथांचे प्रसार-प्रचार '30 जून 1885' या दिवसाचा 'शहीद दिवस' म्हणून गौरव करण्यात यावा. या दिवशी 30 हजार आदिवासी 'जमीर आंदोलनात' मृत्युमुखी पडले होते. यात पुरूषच नव्हे तर आदिवासी स्त्रियांनीही भाग घेतला होता. या दिवसाला 'स्वर्ण रेखा' दिवसही म्हणतात.

- **ब्रिटिशा विरूध्द संघर्ष :**

1897 ते 1900 दरम्यान मुंडा समुदाय आणि ब्रिटिश सैनिक यांच्यात अनेक युध्दे झाली. त्यामुळे ब्रिटिश सरकार त्रस्त झाली होती. आगस्ट 1897 मध्ये, बिरसा आणि त्यांच्या 400 सैनिकांनी तीर-कमानांनी सज्ज होऊन खुंटी पोलीस ठाण्यावर हल्ला केला. 1898 मध्ये मुंड्यांनी इंग्रज सैन्यावर टांगा नदीच्या काठी संघर्ष करून सुरूवातीला इंग्रज सैन्याचा पराभव केला. पण नंतर ब्रिटिश सैनिकांनी त्या भागातील अनेक आदिवासी नेत्यांना अटक करण्यात आली. जानेवारी 1900 मध्ये डोंबडी टेकडीवर आनखी एक संघर्ष झाला त्यामध्ये बरीच माहिला आणि मुले ठार झाली. बिरसा त्या ठिकाणी त्यांच्या जाहीर सभांना संबोधित करीत होते. नंतर बिरसाच्या काही शिष्यांनाही अटक करण्यात आली. शेवटी बिरसाला स्वत: चक्रधरपुर येथे 3 फेब्रुवारी 1900 रोजी अटक केली. कमी संख्या आणि अपुर्ण संसाधनामुळे बिरसाने गमिनी युध्दाचा सहारा घेतला. रांची आणि आसपासच्या भागातील पोलीसामध्ये बिरसांची दहशत निर्माण झाली होती. इंग्रजांनी त्यांना पकडण्यासाठी पाचशे रूपयांचे बक्षीस ठेवले होते. जे की त्यावेळी ही रक्कम खुप मोठ्या प्रमाणावर होती.

बिरसा म्हणायचे "माणूस ठार मारता येतो, त्यांचे विचार नाही" बिरसाचे विचार संपूर्ण मुंडा समुदायाला व आदिवासींना संघर्षाचा मार्ग दाखवितात. आजही बिरसा हे आदिवासींसाठी सर्वात मोठे अग्रस्थान आहे. आजही बिहार, ओडिशा, झारखंड, छत्तीसगड आणि पश्चिम बंगाल या आदिवासी भागात बिरसा मुंडाची देवता सारखी पुजा-उपासना केली जाते.

- **उलगुलान :**

सन 1869 मध्ये वन संरक्षण कायदा लागू करण्यात आला. त्यामुळे जंगलावर होणारी उपजीविका बंद झाली. आदिवासींवर मोठे संकट उभे राहिले. या अन्यायाविरूध्द बिरसा मुंडांची 1890 मध्ये व्यापक क्रांती 'उलगुलान' ची घोषणा केली. या मुक्ती आंदोलनाला मुंडारी भाषेत 'उलगुलान' असे म्हणतात. शस्त्रबळ तयार करून शत्रुंना ठार केले. बिरसांनी 1895 मध्ये समाजसुधारनेचे अभियान आपल्या हातात घेतले. जंगल, जमिन संपत्ती हा आमचा अधिकार आहे ते आमच्या उपजिविकेचे साधन आहे. यासाठी सर्व आदिवासींना एकत्र येवून लढायचे आवाहन केले. त्यांनी न्याय व अधिकारासाठी शस्त्रे हाती घेतले. जंगल राज्याची घोघणा करून ते आदिवासींचे महानायक बनले. आदिवासी साहित्यकार हिरीराम मीणा आपल्या कवितेमध्ये बिरसा मुंडाबद्दल लिहितांना म्हणतात.

"मै केवल देह नही।

मै जंगल का पुश्तैनी दावेदार हु।
पुश्तै और उनके दावे मरते नही।
मै भी मर नही सकता,
मुझे कोई भी जंगलों से बेदखल नही कर सकता।
उलगुलान! उलगुलान ।। उलगुलान।।।"

इंग्रज सरकार त्यांच्या मागे लागले. परंतु त्यांनी आपले कार्य चालूच ठेवले. बिरसांनी अनेक अनुयांयी तयार केले. बिरसा व त्यांच्या अनुयायांनी अन्यायी सावकार व जमिनीदारांच्या घरांना आग लावून दिली. ही बातमी पोलीसांनी जिल्हाधिकाऱ्याला कळवताच बिरसांना अटक करण्याचे आदेश देण्याचे आले. 9 आगस्ट 1895 ला बिरसा व त्यांच्या वडिलानांही ताब्यात घेण्यात आले आणि ख्रिस्ती पाद्रींच्या साक्षीवरून त्यांना 2 वर्ष करावास व 50 रू दंड ठोठावण्यात आला.

30 नोव्हेंबर 1897 रोजी बिरसा तुरूंगातून बाहेर आले त्यावेळी आदिवासी समाजाची कोविलवानी अवस्था बघुन ते पेटून उठले व त्यांनी स्वावलंबन व स्वाभीमानासाठी 'उलगुलान' ची घोषणा केली. नवीन तरूनांचीही भरती झाली यावर सरकारने पुन्हा त्यांच्या अटकेसाठी वॉरंट काढला, पण बिरसा मुंडा पकडला नाही. यावेळी सत्ता अधिकाराच्या उद्देशाने आंदोलन चळवळ पुढे सरकली. बिरसा हे उत्तम योध्दा होते व एक कुशल प्रशासक होते. फेब्रु 1898 मध्ये बिरसांनी आपल्या अनुयायां सोबत डुंबारी बुरूज या पर्वताच्या पायथ्याशी सभा बोलावली 1899 मध्ये नाताळचा पहिला दिवस हल्ल्याचा दिवस म्हणुन ठरवला. या हल्यामध्ये त्यांनी पोलीस चौकी लुटायचे ठरविले.

नाताळच्या रात्री आपल्या साथीदारांच्या तीन वेगवेगळ्या तुकड्या बनवून वेगवेगळ्या जागेवर हल्ले चढविले. सिंगभूम, चक्रधरपुर, रांची, खुंटी, कोरा, तामाड या प्रदेशातील पोलीस चौक्या जाळण्यात आल्या. फादरच्या घरावर हल्ले करून फादर कारवेरी व फादर हापमान यांच्यावर बान चालविले. जानेवारी 1900 रांचीच्या इंग्रज अधिकाऱ्यांना बिरसाच्या हल्ल्याची माहिती मिळाली. आणि इंग्रजांनी डुंबारी बुरूजावर गोळीबार सुरू केला. तेव्हाच बिरसाच्या अनुयायांनी त्यांच्या नावाचा जयजयकार करत धनुष्यबान व दगडफेक करत त्यांचा प्रतिकार केला. त्यावेळी टेकडीवर 2000 पेक्षा जास्त लोकांचा जमाव होता. यात स्त्रिया व लहान मुलांचाही समावेश होता. या नरसंहारात 200 पेक्षा जास्त आदिवासी मारले गेले. व बाकीच्यांना जबरदस्तीने ख्रिस्ती धर्म स्वीकारण्यास भाग पाडले. हा नरसंहार 'डुंबारी बुरूज नरसंहार' म्हणुन ओळखला जातो. या नरसंहारानंतर बिरसांनी आपल्या 80 अनुयायां समवेत स्वत:ला पोलीसांच्या स्वाधिन केले. त्यानंतर वयाच्या केवळ 25 व्या वर्षी तुरूंगवास भोगत असतांना कॉलराने ग्रस्त होऊन बिरसांची प्राणज्योत मालवली. परंतु येथेही इंग्रजांचे कपट दिसून येते, बिरसांच्या अनुयायांच्या म्हणण्यानुसार बिरसांना तुरुंगात कॅलराच्या औषधा ऐवजी विष देण्यात आले होते.

बिरसांना खात्री होती की त्यांनी सुरूवात केलेल्या 'उलगुलान' नावाच्या वादळाचा कधीच अंत होणार नाहीत. बिरसा अमर आहेत व आपल्यासाठी आणि येणाऱ्या अनेक पिढ्यांसाठी आदर्श आहेत. बिरसा मुंडाच्या नंतर चळवळ किमान दोन मार्गांनी महत्त्वपूर्ण होती. सर्वप्रथम तो औपनिवेशक सरकारला कायद्याची अमलबजावणी करण्यास भाग पाडत असे. जेनेकरून आदिवासींची जमीन दिक्कस (बाहेरील) व्दारे सहजपणे काढून घेतली जाऊ शकत नाही. दुसरे म्हणजे पुन्हा एकदा दाखवून दिले की आदिवासी लोकांना अन्यायाविरोधी निषेध आणि औपनिवेशिक

नियमांविरूध्दचा राग व्यक्त करण्याची क्षमता आली. त्यांनी त्यांच्या स्वत:च्या पध्दतीने आणि संघर्षाची चिन्हे शोधुन काढु शकतील. बिरसा मुंडाच्या संघर्षामुळेच झारखंडमध्ये छोटा नागपूर 'भाडेकरू कायदा' 1908 '(सीएनटी)' अस्तित्वात आला जो आजही कायम आहे. या कायद्यात आदिवासींच्या जमिनीचे हस्तांतरण करण्यास मनाई आहे आणि त्याचबरोबर आदिवासीच्या मुलभुत अधिकारांचे संरक्षण होते.

निष्कर्ष :

1. बिरसा मुंडा यांनी ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीविरुध्द आणि स्थानिक जमिनदारा विरूध्द बंड पुकारण्यात मुंडा जामतीचे नेतृत्व केले.
2. उलगुलान म्हणुन ओळखल्या जाणऱ्या त्यांच्या चहवळीचा उद्देश ब्रिटिशांना हाकलून लावणे आणि आदिवासी स्वराज्य प्रस्थापित करणे हा होता.
3. त्यांनी आदिवासी समुदायांना त्यांच्या पारंपारिक जीवनशैलीकडे परत जाण्यास आणि परदेशी प्रभावांना नकार देण्यास प्रोत्साहित केले.
4. बिरसा मुंडा यांना आदिवासी प्रतिकाराचे प्रतिक आणि सामाजिक न्यायाचे समर्थक म्हणुन आठवले जाते.

संदर्भ ग्रंथ:

1. गोपी कृष्ण कुवंर, बिरसा मुंडा' ज्ञान गंगा प्रकाशन दिल्ली -2011
2. Chandra Bipin and others, 'India's struggle for Independence' : 1857-1947
3. मडावी शेषराव, 'गोंडवानाचा सांस्कृतिक इतिहास' सुधीर प्रकाशन, वर्धा - 2011
4. गुप्ता रमणिका, 'आदिवासी अस्मिता का संकट', सामायिक प्रकाशन, हिंन्दी - 2013.
5. संपा. विनायक तुमराम, 'शतकातील आदिवासी कविता' हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर - 2003.
6. कुमार सुरेश सिंह, 'बिरसा मुंडा और उनका आंदोलन' वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली.
7. रमेशचंद्र यशंकर, 'उलगुलान बिरसा मुंडा का जीवनदर्शन', नयी दिल्ली-2018.
8. http://marathivishvkosh.org.